

önem taşımış, özellikle cedel literatüründe kavram etrafında geniş tartışmalar cereyan etmiştir. Meselâ Cüveynî, Ebû İshak eş-Şîrâzî, İbn Akil gibi müelliflerin cedelle ilgili eserlerinin büyük bir kısmını istidlâlde dair tartışmaların oluşturduğu söylenebilir. Yine bunlardan Ebû Muhammed İbnü'l-Cevzî cedel ve münazara ilminde istidlâlin on beş çeşidinden söz eder, Necmeddin et-Tûfî de istidlâli akfî, hissî, şer'î ve mürekkeb olmak üzere dört kısma ayırarak cüz'î nevileri dediği, İbnü'l-Cevzî tarafından sayılan on beş istidlâl türü hakkında bilgi verir (*el-İzâh li-kavâin-ni'l-iştîlâh*, s. 172-200, 347; *Alemü'l-cezel*, s. 38-50, 82-89). Bunlar âdetâ fıkıh usulüyle dil ve mantıkta bir delil ve önermeden hüküm çıkarma yollarının sayımı niteliğindedir.

İstidlâlin dar anlamıyla tanımında "kıyas dışı delil olma" kaydı ön plana çıktığından istidlâlin kıyastan farkı da usulcülerini hayli meşgul etmiş bir konudur. İstidlâlin taşıdığı delil gösterme, zihnin bir hükümden başka bir hükme intikali gibi anlamlar sebebiyle onunla kıyas arasında yakın ve karmaşık bir ilişkinin bulunduğu söylenebilir. Hatta illet benzerliğinden dolayı aslın hükmünü fer'e taşıyarak "yeni olay hakkında hükme ulaşmak" mânasına gelen kıyasın da bir tür istidlâl olup olmadığı tartışılmıştır. Bu bağlamda usulcülerin özellikle illeti beyan, evlâ, taksim ve genel prensip (asıl) yoluyla istidlâl, karşıt anlam ve telâzüm istidlâli gibi metotları ayrıntılı biçimde tartışmaya açtıkları görülür (Bâcî, s. 207-208, 213, 217-218; Ebû İshak eş-Şîrâzî, II, 815-820, 974; Seyfeddin el-Âmidî, IV, 362-367; İbnü'l-Hâcib, II, 281).

BİBLİYOGRAFYA :

Tehânevî, *Keşşâf*, I, 498-499; Şâfiî, *er-Risâle* (nşr. Ahmed M. Şâkir), Kahire 1399/1979, s. 19, 25; Cessâs, *el-Fuşûl fi'l-uşûl* (nşr. Uceyl Câsim en-Neşemî), Küveyt 1414/1994, IV, 9-10; Bâkullânî, *el-İnşâf* (nşr. İmâdüddin Ahmed Haydar), Beyrut 1407/1986, s. 25; Ebû'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed fi'uşûli'l-fıkıh* (nşr. Muhammed Hamîdullah), Dımaşk 1385/1965, II, 879-881, 907-915; Bâcî, *el-Minhâc* (nşr. Abdülmeccid Türkî), Beyrut 1407/1987, s. 11, 207-208, 213, 217-218; Ebû İshak eş-Şîrâzî, *Şerhu'l-Lüma'* (nşr. Abdülmeccid Türkî), Beyrut 1408/1988, I, 156; II, 815-823, 974; İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *el-Kâfiye fi'l-cezel* (nşr. Fevkiyye Hüseyin Mahmûd), Kahire 1399/1979, s. 47; a.mlf., *el-Burhân fi'uşûli'l-fıkıh* (nşr. Abdülazîm ed-Dîb), Devha 1399, II, 1113-1141; Gazzâlî, *el-Müstaşfâ*, Bulak 1324, I, 100, 315-316; II, 306-309; Seyfeddin el-Âmidî, *el-İhkâm fi'uşûli'l-aḥkâm* (nşr. İbrâhîm el-Acûz), Beyrut 1405/1985, IV, 361-367, 376, 385-394; Ebû Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-İzâh li-kavâin-ni'l-iştîlâh fi'l-cezel*

ve'l-münâzara (nşr. Mahmûd b. Muhammed ed-Dügaym), Kahire 1415/1995, s. 124, 170-200, 347; İbnü'l-Hâcib, *Muḥtaşarü'l-Müntehâ*, Bulak 1317, II, 280-284; Adudüddin el-İcî, *Şerhu Muḥtaşari'l-Müntehâ* (a.e. içinde), II, 280-284; Tûfî, *'Alemü'l-cezel fi'ilmî'l-cezel* (nşr. W. Heinrichs), Wiesbaden 1987, s. 38-91; a.mlf., *Şerhu Muḥtaşari'r-Ravza*, Beyrut 1409/1989, III, 357; Şevkânî, *İrşâdü'l-fuḥûl*, Beyrut, ts. (Dârü'l-ma'rife), s. 236-249; Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, *Ḍavâbiḫü'l-ma'rife*, Dımaşk 1408/1988, s. 149 vd.; Ali b. Abdülazîz el-Umeyrîni, *el-İstidlâl inde'l-uşûliyyin*, Riyad 1411/1990, s. 11-64.

FERHAT KOCA

□ KELÂM. Kelâm terimi olarak istidlâl, "bir hüküm veya kavramın doğruluk yahut yanlışlığını kanıtlamak için zihnin yaptığı akıl yürütme eylemi" diye tarif edilebilir. Kur'an-ı Kerim'de istidlâl kelimesi geçmemekle birlikte bunun mâzi kalıbındaki kökünü oluşturan "delle" akıl yürütme eyleminin söz konusu edildiği bir yerde kullanılmıştır (Sebe' 34/14). İstidlâl ile aynı mânada veya yakın anlamdaki tezzükür, tedebbür, taakkul, tefekkür, i'tibar, nazar gibi kelimeler sık sık kullanılmış, özellikle İslâm'ın getirdiği mesajlar konusunda düşünüp isabetli sonuçlara varılması istenmiştir. Kur'an'da ayrıca ilim, sultan, âyet, beyyine, burhan, hüccet gibi değişik adlarla yer verilen delile büyük önem atfedilerek inanç ve düşüncenin mutlaka delile dayandırılması doğruya ulaşmanın vazgeçilmez şartı olarak görülmüştür (Yavuz, s. 48-53, 118).

Kur'an'da yer alan istidlâl yöntemleri, bir düşüncenin kanıtlanması veya yanlışlığının ortaya konulması şeklinde olur. Bir fikrin kanıtlanmasına ilişkin istidlâl yöntemlerinin başında gözlem ve deney gelir. Nitekim Hz. İbrâhîm putları kırdıktan sonra bu işi en büyüğünün yapmış olabileceğini söyleyerek kavminden ona sormalarını isteyince kavmi tecrübelerine dayanarak putlarını konuşamayacağını ifade etmiştir (el-Enbiyâ 21/58-67; Şehristânî, II, 51-52). Kur'an'da ispata ilişkin olarak kullanılan ikinci istidlâl yöntemi kıyastır. Basiti mürekkeple ve benzeri benzerle kıyas etmek şeklinde iki grupta toplanabilecek olan kıyas, ilâhî sıfatlara ve ölümden sonra dirilişe dair inançların kanıtlanmasında başvurulan istidlâl çeşitlerindedir. Buna göre yaratıklarda yetkin nitelikler varsa yaratıcıda yetkinliğin en üst seviyede bulunmasına, insanlar ilk defa ve yoktan yaratılmışsa onların ikinci defa da yaratılabileceğine selim aklın hükmedeceği tabiidir (İbn Teymiyye, *Muvâfakâtü şahîhi'l-menkûl*, I, 14-15, 44-45;

İbn Kayyim el-Cevziyye, I, 130). Kur'an'da doğru kıyasların yanında yanlış kıyasa da işaret edilerek her kıyasın doğru olmayabileceğine dikkat çekilmiştir. Kur'an'a göre, aralarında illet benzerliği bulunmayan iki konu hakkında aynı hükmü vermek suretiyle yürütülen istidlâller yanlış kıyaslardır. Ya'küb peygamberin aynı eşinden olan çocuklarının Bünyâmin'i kastederek, "Çalmışsa daha önce kardeşi Yûsuf da çalmıştı" tarzında yaptıkları kıyas buna örnek teşkil eder (Yûsuf 12/77). Zira kardeş olmak aynı işi yapmayı gerektirmez, dolayısıyla burada bir illet benzerliği yoktur (İbn Kayyim el-Cevziyye, I, 148). İspata ilişkin olarak Kur'an'da yer alan üçüncü bir istidlâl yöntemi de iki zıt düşüncüyü karşılaştırmaktır. İki zıt görüşün aynı hükmü alamayacağını belirtmekten ibaret olan bu yöntemte tevhidin ispatı ve cennete inanmanın gerekliliği üzerinde durulurken yer verilmiştir. Buna göre tek ilâha inanmanın birkaç ilâha inanmaktan ve cennete gitmeyi tercih etmenin cehennem gitmeye razı olmaktan daha doğru olduğuna karşılaştırma yöntemiyle istidlâl edilir (el-En'âm 6/81; el-Furkân 25/15; ayrıca bk. İbnü'l-Vezîr, s. 61). Kur'an'da bir düşünce veya inancın iptal edilmesine ilişkin olarak da çeşitli istidlâl yöntemleri kullanılmıştır. Bunlar iddiaya dair delil isteme, iddianın kendisinin veya gerçeğin gerçekle çeliştiğini belirtme, ihtimalleri tartışarak yanlış gösterme, karşı düşünce sahibini şüpheye düşürme, bilginin izâfiyetini dikkate alma gibi noktalarda toplanmaktadır (Yavuz, s. 159-181).

Hadislerde istidlâl kelimesi geçmemekle birlikte Hz. Peygamber'in hukuk ve ahlâk alanına giren insanlar arası münasebetlerde karşılaştırma ve benzetme türünden akfî muhâkemelere yer verdiği bilinmektedir. Onun benzer düşüncelerin aynı hükmü alması gerektiğine işaret eden bir istidlâlde başvurarak ebeveyni beyaz ırka mensup olan bir çocuğun farklı renkte bulunabileceğini anlatırken bazı hayvan yavrularının farklı renkte olmasını hatırlatması (Buhârî, "Ṭalâk", 26, "Ḥudûd", 41; Ebû Dâvûd, "Ṭalâk", 28) konuya ilişkin örnekler arasında zikredilir (Eş'arî, s. 92). Buhârî, İbn Abbas'ın hadislerle istidlâlde bulunduğunu belirtirken bunu aynı kelimeyle ifade etmiştir (Buhârî, "İ'tişâm", 24).

Kelâm tarihinde kullanılan istidlâl yöntemlerini şöylece özetlemek mümkündür: A) Mütেকaddimîn Devri. İstidlâl kavramının kelâm ilminde ilk defa Bâkullânî tarafından kullanıldığı ileri sürülmüşse de

(Ali b. Abdülazîz el-Umeyrî'nî, s. 21) bu iddia doğru değildir. Zira Bâkîllânî'den daha önce Câhîz'in *el-'Osmâniyye*'sinde, Ebû'l-Hüseyn el-Hayyât'ın *el-İntişâr*'ında ve Kâdî Abdülcebbar'ın önceki Mu'tezile âlimlerine yaptığı atıflarda muhtelif istidlâl yöntemlerini görmek mümkün olduğu gibi Eş'arî'nin bu terimin tanımı ve çeşitleri hakkında bilgi verdiği de bilinmektedir. İbn Fûrek'in naklettiğine göre Eş'arî istidlâle iki ayrı mâna yüklemiştir. "Akıl yürüterek hüküm vermek" anlamına gelen istidlâl bir kişinin tek başına yapacağı nazar ve tefekkürdür. "Delil istemek" mânasındaki istidlâl eyleminde ise iki kişi bulunur, biri yapılan akıl yürütmeyle ilgili delil talep eder, diğeri de verdiği hükümün delilini ortaya koyar. Eş'arî istidlâlin eş anlamlısı olarak "istişhâd" kelimesini de kullanır. Ona göre istişhâd şahidin gâibe şehâdetinde bulunmasını istemektir. Ancak buradaki şahitle gâib asıl ve fer' gibi olup şahit bilinen, gâib ise bilinmeyen demektir (İbn Fûrek, s. 286). Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, daha çok Kur'an'daki istidlâllerin esas alınmasının gerektiğini vurgulamıştır. Sünnî kelâmın ilk temsilcileri içinde naklin yanında akfî istidlâle en çok yer veren âlim Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'dir. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'ındaki çeşitli yorumlarından başka özellikle *Kitâbü'l-Tevhîd*'de daha sonra kelâm eserlerinde tekrar edilecek olan birçok istidlâle başvurmuştur. Eserine taklidin reddi ve dinin delile dayanarak bilinmesinin gereğiyle başlayan müellif (*Kitâbü'l-Tevhîd*, s. 3-6), duyulur âlemin duyular ötesi için delil oluşturması konusuna özel bir önem atfetmiş (a.g.e., s. 27-29), daha çok "nazar" diye adlandırdığı istidlâle müstakil bir başlık ayırmıştır (a.g.e., s. 135-137). İslâmî firkalardan Mu'tezile ve Havâric'e, diğer felsefe ve inanç mensuplarından Dehriyye-Süme-niyye (a.g.e., s. 152-153), Sûfistâiyye (a.g.e., s. 153-156), Mennâniyye, Deysâniyye ve Merkûniyye'ye (a.g.e., s. 157-172) eleştiriler yöneltirken muhtelif istidlâller yapmıştır. Ebû Bekir el-Bâkîllânî de istidlâl yöntemleri ve çeşitleri üzerinde durarak bunları geliştirmeye çalışmıştır. Ona göre istidlâl, doğruluğu veya yanlışlığı kanıtlanmak istenen hüküm üzerinde düşünüp delil getirmekten ibarettir (*et-Temhîd*, s. 34). Müttekaddimîn devri kelâmcıları istidlâl yöntemlerini kullanırken klasik mantıktan bağımsız hareket etmiş, hatta Bâkîllânî'nin "delilin yanlışlığının kanıtlanmak istenen düşüncenin yanlışlığını gerektirmesi" anlamına gelen

"in'ikâsü'l-edille" örneğinde olduğu gibi mantık kurallarına aykırı düşen bazı ilkelere istidlâl kuralları çerçevesinde benimsemişlerdir. Kelâmcıların istidlâl yöntemleri geliştirirken klasik mantığı dikkate almamalarının temelinde Aristo tarafından geliştirilen bu mantığın onun metafizik görüşleriyle irtibatlı oluşunun bulunduğu kabul edilir. Kelâmcılara göre istidlâl sadece duyularla algılanamayan ve zaruri olarak da bilinmeyen inanç ve düşünceler hakkında başvurulacak zihni bir eylemden ibarettir. Müttekaddimîn devrinde benimsenen ve V. (XI.) yüzyılın sonlarına kadar kullanılan istidlâl yöntemleri şu şekilde sıralanabilir: 1. *Kıyâsü'l-gâib ale's-şâhid*. "Bilinmeyen veya duyuların ötesinde bulunan bir şeyin bilinen yahut duyularla algılanan bir şeyle kıyas edilmesi" demek olup en çok kullanılan istidlâl tarzıdır. "Aynı anlamı ve illeti taşıyan iki şeyin aynı hükmü, aynı anlam ve illeti bulunan iki şeyin de farklı hüküm alması" şeklinde de tanımlanan bu kıyas değişik ekollere mensup kelâmcılarda değişik şekillerde açıklanmıştır. Ebû Hâşim el-Cübâî burada şahidin bilinen, gâibin bilinmeyen mânasına alınması gerektiğini ileri sürerken Kâdî Abdülcebbar ve Ebû'l-Muîn en-Nesefî gibi kelâmcılar şahide "duyularla algılanan", gâibe ise "duyuların ötesinde bulunan şey" anlamı vermişlerdir. Zira bilinenden hareket ederek bilinmeyene ulaşmak her delilin sağladığı bir sonuçtur. Halbuki gâibin şahide kıyas edilmesi özel bir delil getirme tarzıdır (İbn Metteveyh, I, 165). Başta Mu'tezile olmak üzere Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye âlimleri ulûhiyyet konularını, bilhassa sıfat teorilerini gâibin şahide kıyas edilmesi yoluyla kanıtlamaya çalışmışlardır (İbn Fûrek, s. 287-290; Kâdî Abdülcebbar, s. 157, 161; Nesefî, I, 217-218). Kelâmcılar bu istidlâl tarzını ulûhiyyet konularını kanıtlamakta kullanmakla birlikte Mu'tezile ve Ehl-i sünnet'e bağlı âlimler, muhaliflerince yapılan bu tür istidlâllere zaman zaman itirazlarda bulunarak Allah'la yaratıklar arasında benzerliğe yol açtığını söylemişlerdir. 2. *Sebr ve Taksim*. Hakkında iki veya daha fazla hükmün verilmesi muhtemel bulunan bir düşünceye ilişkin olarak ortaya konulan ihtimalleri yanlışlayıp doğru olan ihtimalin geçerliliğine hükmetmekten ibarettir (İbn Fûrek, s. 288; Nesefî, I, 355). 3. *Mûcize ile İstidlâl*. Kâinatı yaratan ve işleyişine dair kanunları koyan Allah olduğuna ve bu kanunları aşan bir fiilli insanlar meydana getiremeyeceğine göre böyle bir fiilli gerçek

leştiren kişinin peygamberliğine hükmedilir (Bâkîllânî, s. 33; İbn Fûrek, s. 176-180). 4. *Sona Başlangıçla İstidlâl*. Bir şeyin ilk defa oluşunun ikinci defa oluşuna delil teşkil ettiğini kabul etmek suretiyle yapılan istidlâldir. Eş'arî'nin bu şekilde ifade ettiği istidlâli Bâkîllânî, "bir şeyin sıhhati veya fesadıyla benzeri bir şeyin sıhhati veya fesadına istidlâl etmek" diye tanımlar. Aslı Kur'an'da belirtilen bu istidlâle ölümden sonra dirilişin imkânı kanıtlanmak istenir (Bâkîllânî, s. 32; İbn Fûrek, s. 288). 5. *Dil Mantığıyla İstidlâl*. Her dilde somut ve soyut varlıklar çeşitli kelimelerle ifade edilir. Kelimelerin ve dolayısıyla kavramların belirttiği anlamlar belli olduğunda bunları kendi çerçevelerinden çıkaracak şekilde de'vil ederek dinî metinleri tahrif etmek isteyenlere karşı dil mantığı ile istidlâl edilir. Meselâ "oruç" (sıyam) kelimesi, imsak vaktinden güneşin batışına kadar geçen süre içinde yemekten-içmekten ve cinsel ilişkiden uzak kalmayı ifade eder. Bu anlam bir tarafa bırakılarak oruca "sır saklamak" mânası verildiği takdirde dil mantığına aykırı hareket edilmiş olur. Kelâmcılar, daha çok Bâtîniyye mensuplarıncı ileri sürülen asılsız te'villeri bu istidlâl yöntemiyle eleştirmişlerdir (Bâkîllânî, s. 32-33). 6. *Delilin Yanlışlığı ile Düşüncenin Yanlışlığına İstidlâl*. Bir iddia için getirilen delillerin yanlışlığının sabit olması durumunda iddianın da yanlışlığına hükmedilmesi şeklindedir. Kaynakların Bâkîllânî'ye nisbet ettiği bu istidlâl tarzı tutarlı olmadığı için Gazzâlî ve daha sonra gelen kelâmcılarda eleştirilip terkedilmiştir (İbn Haldûn, III, 1081; Ali Sâmî en-Neşşâr, s. 139). 7. *Nakille İstidlâl*. Kur'an-ı Kerim'de yer alan akıl yürütme şekillerini dikkate almak suretiyle aklın temel ilkeleri, akfî hükümler ve kavramlar konusunda benimsenmesi gereken doğruları belirlemekle nakille istidlâl yapılabilir. Müttekaddimîn devri kelâmcıların kullandığı istidlâl yöntemlerinin büyük ölçüde Kur'an'a dayandığı kabul edilir. Kur'an'ın yanı sıra sahih hadisler ve icmâ dinî konulardaki istidlâlin kaynağını teşkil eder (Bâkîllânî, s. 33).

B) *Müteahhirîn Devri*. V. (XI.) yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlatılan müteahhirîn devrinde istidlâl yöntemlerinde değişiklikler yapılmıştır. Önce İbn Hazm, daha sonra Gazzâlî tarafından klasik mantığın din ilimleri içinde gerekli bir disiplin kabul edilip İslâmî ilimler arasına dahil edilmesiyle birlikte bu ilimde geçerli görülen delil ve istidlâl yöntemleri kullanılmaya başlanmış, bu yöntem zamanımı-

za kadar devam etmiştir. *Mi'yârü'l-İlm* ve *Mihakkü'n-nazar* adlı eserlerinde delil ve istidlâl konuları üzerinde duran Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*'in girişinde kelâmî meselelerin çözülmesinde kullandığı istidlâl yöntemlerini zaruri bilgilerden oluşan kıyaslara dayandırmıştır. Sebr ve taksim, muarızın iddiasının muhale götürdüğünü kanıtlama gibi yöntemleri de kullanan Gazzâlî kıyas şekline büründürdüğü istidlâlleri altı noktada toplamıştır. 1. Hissiyât. Dış ve iç duyuyla elde edilen idraklere dayanarak kıyas yapmaktan ibarettir. Meselâ, "Her hâdisin bir sebebi vardır, âlemde hâdisler vardır, şu halde onların da bir sebebi (yaratıcısı) vardır" tarzında yapılan kıyasla, "Âlemde hâdisler vardır" önermesi dış duyu verilerine dayanır. Zira herkes, gözlenebilen canlı ve cansız varlıkların sonradan ortaya çıkan gelip geçici bünyeye sahip olduklarını müşahade eder. İç duyuyla idrak edilen üzüntü ve sevinç gibi olayların hâdis olduğu da tecrübe yoluyla bilinir. 2. Bedîhiyyât. İnsanlarda doğuştan var olan apaçık akfî bilgilere dayanan kıyastan ibarettir. "Hâdislerden önce var olmayan her şey hâdistir, âlem hâdislerden önce var olmamıştır, öyle ise âlem de hâdistir" şeklinde düzenlenen kıyasın birinci önermesinde kendisinden "hâdislerden önce var olmayan" tarzında bahsedilen şey ya hâdislerle beraber var olacaktır veya onlardan sonra meydana gelecektir. Bunların dışında üçüncü bir ihtimalden söz etmek apaçık olan akfî bilgileri inkâr etmek demektir. Aynı şekilde âlemin hâdislerden önce var olmadığını anlatan ikinci önerme de bedîhîdir. 3. Mütevâtîrât. Yalan söyleme hususunda ittifak etmelerinin aklın imkânsız gördüğü bir topluluğun verdiği haberlere dayanarak yapılan kıyaslardan oluşur. 4. Kıyas ile İstidlâl. Bundan önce sözü edilen bilgi türlerinden birine dayanarak düzenlenen kıyasın sonucu bir başka kıyasın önermesini teşkil etmek suretiyle yapılan istidlâldir. Meselâ âlemin hâdis olduğunu gözlem yoluyla ispat ettikten sonra ikinci bir kıyasla şöyle söylenebilir: "Her hâdisin bir sebebi vardır, âlem hâdistir, şu halde onun da bir sebebi vardır". 5. Sem'iyât ile İstidlâl. Bilhassa dinî konulara ilişkin hükümlerin doğruluğunu kanıtlamak için âyet veya hadislere başvurmak suretiyle yapılan kıyaslardan oluşur. 6. Muarızca Doğruluğu Kabul Edilen Bilgilerle İstidlâl. Karşıt bir görüşü savunan muarızın, doğruluğunu benimsediği bilgilerin kullanılması halinde yapılan kıyasa itiraz et-

mesi mümkün olmaz. Hz. Peygamber'e vahiy gelmesinin imkânsız olduğunu iddia eden yahudilerle hristiyanlara karşı Hz. Mûsâ ile Hz. İsa'ya da vahiy geldiğini söylemek suretiyle yapılan istidlâl gibi (Gazzâlî, s. 10-14). Gazzâlî'den sonra gelen müteahhirîn devri kelâmcıları yürüttükleri istidlâllerde delili kıyas formuna sokmuşlar ve klasik mantıkta mevcut dedüksiyon, endüksiyon ve analogi yöntemlerine yer vermişlerdir (*et-Ta'rifât*, "İstidlâl" md.; Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâ'id*, s. 34).

C) Selefiyye Âlimlerince Kullanılan İstidlâl Yöntemleri. Selefiyye'nin müteahhir dönem âlimlerinin başında gelen İbn Teymiyye, Gazzâlî'den itibaren kelâmcılar tarafından benimsenen klasik mantığı çeşitli yönlerden eleştirmiş, buna dayanarak geliştirilen istidlâllerin İslâm akaidini kanıtlamak ve savunmakta yetersiz kaldığını ileri sürmüştür. Ona göre Aristo'nun tümel kavramlardan hareket ederek kurduğu klasik mantık onun fizik ve metafizik düşünceleriyle irtibatlı olup anlamdan çok şekle dayanan formel bir yapıya sahiptir. Halbuki düşüncenin doğruluğu şekle değil anlama bağlıdır. Bunun yanında, soyut tümel kavramları kullanan klasik mantık insan zihnini realiteden uzaklaştırdığı gibi zihnin tabii işleyişini de zorlaştırmaktadır (Yavuz, s. 36-39). İbn Teymiyye, klasik mantıktaki istidlâllerin yerine Kur'an'da yer alan istidlâllere başvurmayı gerekli görmüştür. Zira Kur'an'da dinin temel esaslarıyla ilgili konularda ihtiyaç duyulan bütün akfî istidlâller mevcuttur. Bunlar, hem klasik mantık bilmeyi gerektirmeyecek şekilde herkes tarafından kolayca anlaşılıp benimsenmekte, hem de akaid konularında hata yapmayı engelleyen yöntemleri öğretmektedir. Çünkü ulûhiyyet gibi duyuyla idrak edilemeyecek bir alana ait istidlâllerde isabet etmek oldukça zordur. Allah benzeri bulunmayan bir varlık olduğundan O'nunla ilgili olarak yapılacak akfî kıyaslarda asıl ile fer'in birbirine eşit olması veya benzerlik arzemesi imkânsızdır. Allah küllî bir varlık olmadığına göre O'nun hakkında birbirine benzeyen fertlerin dahil bulunduğu kıyaslar yapılamaz (*Muvâfakâtü şahîhi'l-menkül*, I, 44-45). İbn Teymiyye, Kur'an-ı Kerim'den çıkardığını söylediği istidlâl yöntemlerini iki noktada toplamıştır. 1. Âyetlerle İstidlâl. "Alâmet ve işaret" anlamına gelen âyet, esasen İbn Teymiyye tarafından bilinmeyen bir şeyin kesin biçimde bilinmesini gerektiren delil karşılığında kullanılmıştır. Bir cüz'îye başka bir cüz'î ile istidlâl olarak

değerlendirilen bu yöntem aralarında illet benzerliği bulunan şeylerin aynı, bulunmayanların ise farklı hükümler alması gerektiğini ifade eden temsilî kıyasa benzemektedir. Ancak İbn Teymiyye, bir cüz'î ile başka bir cüz'îye istidlâlde bulunurken "gereklilik" (telâzüm) fikrini öne çıkarmakta ve bu yönüyle söz konusu istidlâlin temsilî kıyastan farklılık arzettiğini söylemektedir. Meselâ güneşin doğuşu gündüzün varlığının delilidir; güneşin doğduğunu bilmek gündüzün var olduğunu bilmeyi gerektirir. Bunun gibi Hz. Muhammed'in mucizeleri peygamberliğinin delilidir; bu mucizelerin var olduğunu bilmek onun peygamberliğinin sabit olduğunu bilmeyi gerektirir. Hz. Muhammed'in peygamberliğinin sabit olduğunu bilmek, onunla başkası arasında ortak olan küllî bir hüküm veya bilgiyi gerektirmez. Zira bu mucizeler sadece ona aittir. Halbuki temsilî kıyastan küllî bir hüküm çıkarılmaktadır (*er-Red'ale'l-mantıkiyyin*, I, 112-117; Ali Sâmî en-Neşşâr, s. 276-278). 2. Kıyasü'l-evlâ ile İstidlâl. Kanıtlanması istenen hükmün delilde evleviyetle sabit olduğunu anlatan bir kıyas yoluyla istidlâlde bulunmaktan ibarettir. İbn Teymiyye ilâhî sıfatların ispat edilmesinde bu tür istidlâller yürütmüştür. Buna göre sıfatların ispatı şöyle olmalıdır: Mümkün varlıklar hakkında sabit olan her kemal Allah hakkında öncelikle sabittir; yine onların münezzehe olduğu her eksiklikten de Allah öncelikle münezzehtir. İbn Teymiyye tevhidin de şu istidlâl yöntemiyle kolayca kanıtlanacağını belirtir: Akıl kölenin efendisinin ortağı olamayacağına hükmettiğine göre hiçbir yaratığın yaratıcısına ortak olamayacağına öncelikle hükmeder (*Muvâfakâtü şahîhi'l-menkül*, I, 45-50; Ali Sâmî en-Neşşâr, s. 279-280). Bundan dolayı ona göre Allah hakkında sabit olan her türlü nitelik sınırlanamayacak derecede yücelik ve üstünlük ifade ettiğinden, ilâhî isim ve sıfatların kanıtlanmasında lafız veya mâna ortaklığını esas alan kıyasları değil kıyasü'l-evlâ yolunu tercih etmek gerekir. Selefiyye'nin müteahhir dönem âlimlerinden İbn Kayyim el-Cevziyye, İbnü'l-Vezîr, ayrıca Celâleddin es-Süyûtî istidlâl konusunda aynı görüşleri paylaşmışlardır (Ali Sâmî en-Neşşâr, s. 283-290).

Mütেকaddimîn devri kelâmcıları tarafından geliştirilen istidlâl yöntemleri çeşitli âlimlerce eleştirilmiştir. Bu yöntemlerin başında gâibin şahitle kıyas edilmesi gelir. Şahidin illetiyle gâibin illetini birleştirmek, aynı hakikatlere sahip olmadık-

ları, yani biri hâdis, diğeri kadîm olduğu halde şahit ve gâibin aynı gerçekliğe sahip bulunduğunu söylemek, mahiyetleri farklı olan varlıklarda aynı illetlerin aynı hükümde görülmemesi ve eksik istikrâk dayandığı için reddedilmiştir. Bu eleştirileri yapanlar arasında Seyfeddin el-Âmidî ve bazı Selefiyye âlimleri önemli yer tutar (*Gâyetü'l-merâm*, s. 45-47, 151, 185-186).

Kelâm ilminde düzenlenen istidlâllerin amacı, İslâm'ın getirdiği inanç sistemiyle dünya görüşünün ve bunları açıklayan temel ilkelerin doğruluğunu kanıtlamak olduğuna göre kullanılacak istidlâl yöntemlerinin kolay anlaşılır ve ikna edici olması gerekir, bunun için de öncelikle Kur'an'da yer alan istidlâl yöntemlerine önem verilmelidir. Zira Kur'an, âlim olsun cahil olsun her insanın anlayabileceği açık bir üslûp kullanmış, süjeyi objeye yönelik realiteyi esas almış, her insanda doğuştan var olan apaçık akfî bilgilere dayanan deliller getirmiş ve insanın hem akfî hem psikolojik muhtevasına hitap etmiştir. Bununla birlikte Kur'an'ın öğrettiği istidlâl yöntemlerini geliştirip zenginleştirmenin gereği de inkâr edilemez. Nitekim kelâm âlimleri, büyük oranda Kur'an'da yer alan istidlâllerden faydalanıp onları kurallaştırmaya çalışmışlardır. Hem mütekaddimîn hem müteahhirîn devri kelâmcılarının kıyasın yanı sıra sebr ve taksimi de başlıca istidlâl yöntemleri olarak benimsemeleri bunu göstermektedir. Kur'an'da örneklerine temas edilen ve kelâmcılar tarafından da kullanılan kıyas istidlâl yöntemleri içinde en yaygın olanıdır. Kıyasın şekliinden çok, önermelerinde yer alan bilgiler önemlidir. İbn Hazm'ın da belirttiği gibi bunların, doğrulukları apaçık olan ve duyu verilerine dayanan kesin bilgiler olması gerekir.

BİBLİYOGRAFYA :

Râgib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "dl" md.; *et-Ta'rifât*, "İstidlâl", md.; Tehânevî, *Keşşâf*, I, 151-153; *Müsned*, V, 169; Buhârî, "İ'tişâm", 24, "Talâk", 26, "Hudûd", 41; Ebû Dâvûd, "Talâk", 28, "Edeb", 101; Eş'arî, *Risâle fi istihsâni'l-havâz fi 'ilmi'l-kelâm* (nşr. R. J. Mc Carthy), Beyrut 1952-53, s. 92; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 3-6, 27-29, 135-137, 152-172; Bâkîllânî, *et-Temhîd* (İmâdüddin), s. 31-34; İbn Fûrek, *Mücerredü'l-Makâlât*, s. 176-180, 286-290, 310; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Uşûli'l-hamse*, s. 157, 161; İbn Metteveyh, *el-Mecmû' fi'l-muhtâj bi't-teklîf* (nşr. J. J. Houben), Beyrut 1965, I, 165-167; İbn Hazm, *el-Faşl*, I, 5-7; Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, Kahire, ts. (Mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî), s. 10-14; Neseffî, *Tebşiratü'l-edille* (Selamé), I, 4, 5, 189, 206, 217-218, 226, 338, 355, 388, 424, 464; Şehristânî, *el-Milel* (Kılânî), II,

51-54; Seyfeddin el-Âmidî, *Gâyetü'l-merâm* (nşr. Hasan Mahmûd Abdülâtîf), Kahire 1391/1971, s. 45-47, 122, 151, 185-186, 306, 324; İbn Teymiyye, *er-Red 'ale'l-manâkıkiyyîn* (nşr. Refik el-Acem), Beyrut 1993, I, 112-117; a.mlf., *Muvâfakâtü şahîhi'l-menkûl*, Beyrut 1405/1985, I, 14-15, 44-50; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkû'in*, I, 130, 148-149; Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâ'id*, İstanbul 1302, s. 34; a.mlf., *Şerhu'l-Makâşid*, İstanbul 1305, I, 52; İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 1081; İbnü'l-Vezîr, *İşârü'l-hak*, Beyrut 1403/1983, s. 61; *İzâhu'l-meknûn*, II, 562; İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, I, 58, 82, 225; a.mlf., *Muhassalü'l-kelâm ve'l-hikme*, İstanbul 1336, s. 3; Ahmed Erâbî, *Duha'l-İslâm*, Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübî'l-Arabî), III, 69-70; Yusuf Şevki Yavuz, *Kur'an-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, İstanbul 1983, s. 36-39, 48-53, 118, 149-181; Ali Sâmî en-Neşşâr, *Menâhicü'l-bahş 'inde müfekkiri'l-İslâm*, Beyrut 1404/1984, s. 88-113, 132-140, 228-246, 274-290, 338-339; Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, *Da'vâbihtü'l-ma'rife*, Dimaşk 1408/1988, s. 149; Ali b. Abdülâziz el-Umeyyri, *el-İstidlâl 'inde'l-uşûliyyîn*, Riyad 1411/1990, s. 11-13, 21.

YUSUF ŞEVKİ YAVUZ

İSTİDRÂC

(الاستدراج)

İnkârcıların
tedricî olarak felâkete yaklaşırlırken
geçici bazı başarılar kazanması
anlamına gelen
hârikulâde olaylardan biri
(bk. HÂRİKULÂDE).

İSTİDRÂC

(الاستدراج)

İkna sanatı.

Sözlükte "merdiven, yol" anlamındaki **derec** ve "merdiven basamağı" demek olan **derece** ile aralarında etimolojik ilgi bulunan **derc** (**dürûc / derecân**) kelimesi "merdiven basamaklarını çıkar gibi yavaş yavaş yürümek, merdiven çıkmak" gibi mânalara gelir. Bu kökten türeyen **istidrâc** ise "bir kimseyi bir şeye adım adım, derece derece yaklaştırmak, onu kurduğu tuzağa yaklaştırıp düşürmek, aldatmak" anlamındadır. A'râf sûresinde geçen kelime (7/182) "Allah'ın, âyetlerini yalanlayanları derece derece, sezdirmeden azaba doğru çekmesi, her yeni hata ve günahta yeni nimet ve imkânlar vererek azdırması, yavaş yavaş helâke götürmesi" gibi mânaları ifade eder. Bunun ardından gelen **imlâ'** (mühlet ve fırsat verme) ve **keyd** (tuzak, tuzak kurma) kelimeleri de **istidrâc**ın tefsiri mahiyetindedir. Belâgat ilminde muhatabı incitmeden, reddedilmez mantık dokuğu içerisinde aklını çe-

lerek bir fikri kabul etmesini sağlayan söz ve bu üslûba **istidrâc** denir.

Ziyâeddin İbnü'l-Esîr (ö. 637/1239), bu edebî sanatı ilk defa kendisinin Allah'ın kitabından bulup ortaya çıkardığını söyler. Ona göre bu tür sözden amaç, ince nükteler ve söz ustalıkları ile muhatabı bir şeyi kabule zorlamaktır. Dolayısıyla belli bir amaca hizmet etmeyen parlak sözlerin bir yararı yoktur. Bu tür üslûpta kıyas ve mantık oyunları kadar gönül çelen hitap şekillerinin de büyük önemi vardır (*el-Meşelû's-sâ'ir*, II, 68). İbnü'l-Esîr **istidrâc**ı "söz sahibinin ince, yumuşak ve gönül alıcı ifadelerle muhatabına görüşünü kabul ettirmesi" şeklinde tanımlar ve kompozisyon sanatının esasının da buna dayandığını belirtir (*el-Câmî'u'l-kebir*, s. 235).

İstidrâc, Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî (ö. 626/1229) ve onun ekolüne mensup belâgat âlimlerinin "kelâm / hitap munsif" adını verdikleri üslûba yakındır. Sekkâkî bu konuya ta'rizin anlamını açıklarken temas etmiştir. Ona göre, "Ben, beni yaratana niçin ibadet etmeyeyim?" (Yâsîn 36/22) ifadesi ta'riz üslûbuyla, "Siz, sizi yaratana niçin ibadet etmiyorsunuz?" demektir. Âyetin devamındaki, "Üstelik dönüşünüz de yalnız O'nadır" ifadesi de buna delâlet etmektedir. Eğer âyet ta'riz belirtmeseydi öncesine uygun olarak, "Üstelik dönüşüm de yalnız O'nadır" ifadesiyle sona ererdi. Buradaki ta'riz üslûbunun güzelliği, söz sahibinin inkârcı muhataplarının öfkelerini yumuşatıcı olacak şekilde onlara bunu duyurmayı sağlamış olmasındadır. Zira inkârcılara açık bir dille bâtil yolunda olduklarını söyleseydi öfkelerini üzerine çekmiş, tebliğ davasını baştan kaybetmiş olurdu. Ayrıca bu üslûpta söz sahibi insaf ölçüleri içinde hareket ederek muhatapları için istediğini kendisi için de istemiş ve nasihatindeki samimiyeti ortaya koymuştur. Bu sebeple bu tür üslûba "kelâm munsif" denilir.

Sekkâkî ekolüne mensup olan Teftâzânî ta'riz esasına dayanan türe **istidrâc** adı da verilebileceğini, çünkü bu tür sözün muhatabı tedricî bir surette kabul ve teslimine yaklaştırdığını, bu üslûbun Kur'an'da, şiir ve muhâverelerde çok geçtiğini söyler. Tehânevî, İbnü'l-Esîr anlayışının bir yorumu olarak **istidrâc**ı "ta'riz içersin veya içermesin, muhatabı incitip öfkelenmeden hakkı ve hakikati ona duyurma imkânı veren söz" olarak tanımlar.